

İLHAN TEKELİ - SELİM İLKİN
İkinci Dünya Savaşı Türkiye
İKİNCİ CİLT

İLHAN TEKELİ 1937'de İzmir'de doğdu. İstanbul Teknik Üniversitesi İnşaat Mühendisliği Bölümü'nden mezun olduktan sonra yüksek lisans ve doktorasını tamamladığı şehir ve bölge planlamacılığı alanında Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yaptı. Çok sayıda belediye ve kurumun danışmanlığını üstlenmenin yanı sıra Tarih Vakfı, Yerel Yönetim ve Demokrasi için Dünya Akademisi'nin kurucularındandır. Sosyal bilimler alanında onlarca eseri ve birçok ödülü vardır.

SELİM İLKIN 1939'da Ankara'da doğdu. Orta Doğu Teknik Üniversitesi Ekonomi Bölümü'nde öğretim üyeliği yaptı. İnönü Vakfı'nda görev aldı. İktisat tarihi, uluslararası iktisat, Türkiye siyasi tarihi, Avrupa Birliği-Türkiye ilişkileri alanlarında çok sayıda çalışması yayımlandı.

İlhan Tekeli'yle kitaplaşmış on dört ortak çalışmaları bulunmaktadır. Bunlardan biri olan *Ege'de Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşı'na Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey* (Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989) adlı çalışmayla 1989'da sosyal bilimler dalında Sedat Simavi Ödülü'nü kazanmışlardır.

İletişim Yayınları 1967 • Tarih Dizisi 84

ISBN-13: 978-975-05-1435-7 • ISBN-13: 978-975-05-1286-5 (Tk. No.)

© 2014 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1. BASKI 2014, İstanbul

EDITÖR Tanıl Bora

YAYINA HAZIRLAYAN Fırat Çağlıyan

DIZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç

KAPAK Suat Aysu

KAPAK FOTOĞRAFI Zonguldak'ta madenlerde çalışma mükellefiyeti dönemi.

Yılmaz Erdoğan'ın yönettiği *Kelebeğin Rüyası* filminin açılış sahnesinden alınmıştır.

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Remzi Abbas

DİZİN Birhan Koçak

BASKI ve CİLT Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064

Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11

Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

İLHAN TEKELİ - SELİM İLKİN

İktisadî Politikaları ve Uygulamalarıyla
İkinci Dünya Savaşı
Türkiyesi

İKİNCİ CİLT

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ	11
Savaşın koşulları ekonomi ve devlet ilişkisinin yeniden belirlenmesini gerektiriyor	11
İkinci cildin kurgusu nasıl gelişecek	14

BİRİNCİ BÖLÜM

SAVAŞ DÖNEMİNDE DEVLETİN FİNANSMANI VE TÜRK PARASININ DEĞERİNDEKİ GELİŞMELER	17
1. GİRİŞ	17
2. SAVAŞ DÖNEMİNDE DEVLET HARCAMALARININ GELİŞİMİ	18
3. BÜTÇE SÜREÇLERİNDEKİ BELİRSİZLİKLERLE BAŞA ÇIKABİLMEK	28
4. DEVLETİN, GELİRİNİ ARTIRMAK İÇİN BAŞVURDUĞU YOLLAR	31
Vergi alanındaki gelişmeler	34
Varlık Vergisi	39
Toprak Mahsulleri Vergisi	52
Şekerden alınan ek vergi	59
Savaş koşullarında devletin finansmanında borçlanma yolunun kullanılması	60
Dış borçlar	60
İç borçlar	62
5. SAVAŞ DÖNEMİNDE PARANIN ARZINDA VE DEĞERİNDE YAŞANAN DEĞİŞMELER	68
6. SON VERİRKEN	80

İKİNCİ BÖLÜM

MİLLÎ KORUNMA YASASININ UYGULANMASINDA YAŞANANLAR	83
1. GİRİŞ	83
2. MİLLÎ KORUNMA KANUNU HANGİ TOPLUMSAL BAĞLAM İÇİNDE ETKİLİ OLMAYA ÇALIŞACAK	86
3. HÜKÜMETİN MİLLÎ KORUNMA KANUNU'NUN GETİRDİĞİ YETKİLERLE DONATILMASI	93
Genel hükümler.....	97
Teşkilat yapısı.....	98
İktisadî faaliyetlere müdahale biçimi.....	98
Çalışma koşullarına ilişkin düzenlemeler.....	98
Tarıma ilişkin önlemler.....	98
Sanayi ve madencilğe ilişkin önlemler.....	99
İç ve dış ticaretin düzenlenmesine ilişkin yetkiler.....	100
Finansman düzenlemeleri.....	102
Taşıma hizmetlerine ilişkin düzenlemeler.....	102
Kiralara ilişkin düzenlemeler.....	102
Malî düzenlemeler.....	103
Ceza hükümleri.....	103
Çeşitli maddeler.....	105
Millî Korunma Kanunu'nda yapılan değişiklikler.....	105
4. HÜKÜMETLER MİLLÎ KORUNMA KANUNU'NUN VERDİĞİ YETKİLERİ NASIL KULLANDILAR?	107
5. PİYASANIN KARABORSAYA, TÜCCARIN MUHTEKİRE DÖNÜŞMESİ NE ÖLÇÜDE ENGELLENEBİLDİ?	153
6. HAYAT PAHALILIĞIYLA NE KADAR MÜCADELE EDİLEBİLDİ?	156

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SAVAŞ KOŞULLARINDA TÜRKİYE'NİN ÜRETİMİNİ SÜRDÜREBİLMESİNİN GEREKTİRDİĞİ EMEĞİ SAĞLAMAK İÇİN İZLEDİĞİ YOL	173
1. GİRİŞ	173
2. TÜRKİYE'NİN SAVAŞ YILLARINDAKİ İŞGÜCÜ VE İSTİHDAM DURUMU İÇİN ÇÖZÜMLEMELER	174
3. EMEĞİN, ÖRGÜTLENMESİ SIRASINDA İŞÇİLEŞTİRİLMESİ ARAYIŞLARI	178
4. EKONOMİNİN EMEK AÇIĞINI KAPATMAK İÇİN MİLLÎ KORUNMA KANUNU'NUN OLANAKLARI KULLANILIYOR	180
Ücretli iş mükellefiyeti kararları.....	184
Emek arzını artırmak için; çalışma sürelerini uzatmak, tatil sürelerini kısaltmak, çocuk ve kadınların çalışmalarındaki sınırlamaları kaldırmak ve işçi devir hızını düşürmek.....	190

Ücretin oluşumu	193
Ücret dışındaki iş koşullarına ilişkin gelişmelerin değerlendirilmesi	197
Beslenme koşulları.....	197
Sağlık durumu ve sağlık hizmetleri.....	199
İş kazalarındaki artış.....	200
İşçinin devletin sanayi kuruluşlarında barındırılması ve konut sağlanması.....	201
Devletin iktisadî kuruluşlarında çalışanlara sosyal güvenlik getirilmesi için ilk adımlar atılıyor.....	205
5. SON VERİRKEN	206

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SAVAŞ ÖNCESİNDE VE SAVAŞ DÖNEMİNDE TÜRKİYE’NİN DIŞ TİCARETİNDE YAŞANAN GELİŞMELER	209
1. TÜRKİYE’NİN DÜNYA EKONOMİK KRİZİNDE DIŞ TİCARETİNİ DÜZENLEMELİK İÇİN ALDIĞI ÖNLEMLER.....	209
2. TÜRKİYE, 1936 YILINDAN SONRA DIŞ TİCARETİNİ YENİDEN ÖRGÜTLEYEREK DÜZENLİYOR.....	211
3. ALMANYA İLE YAPILAN DIŞ TİCARETİN DURUMUNDAKİ ÖZEL GELİŞMELER.....	213
4. İNGİLTERE, TÜRKİYE’NİN DIŞ TİCARETİ ÜZERİNDEKİ ALMANYA DENETİMİNİ KIRMA ARAYIŞINA GİRİYOR.....	215
5. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI İÇİNDE TÜRKİYE’NİN DIŞ TİCARETİNDEKİ GELİŞMELER.....	217
İkinci Dünya Savaşı sürecinde ithalat ve ihracatın ülkeler arasındaki dağılımı.....	221
İkinci Dünya Savaşı sürecinde ithalat ve ihracatın emtia grupları arasındaki dağılımı.....	226

BEŞİNCİ BÖLÜM

SAVAŞ İÇİNDE BESLENMENİN YÖNETİMİ	233
1. GİRİŞ.....	233
2. HUBUBAT ÜRETİMİ VE TÜKETİMİ.....	236
Devletin zirai işletmeleri.....	238
Türkiye Zirai Donatım Kurumu’nun kuruluşu.....	246
Toprak Mahsulleri Ofisi’nin kuruluşu ve silo kapasitelerinin inşası.....	248
Savaş döneminde Türkiye’nin hububat üretiminde ve ithalat ve ihracatında yaşanan gelişmeler.....	258
Hububatın tüketimindeki gelişmeler.....	264
Hububat tüketimini azaltmak için, unlu mamullerin ve ekmeğin üretiminde ve dağıtımında alınan önlemler.....	267
Hububat fiyatlarında yaşanan gelişmeler.....	272
3. BAKLIYATIN ÜRETİMİ VE TÜKETİMİ.....	274
4. ŞEKER ÜRETİMİ VE TÜKETİMİ.....	278

5. HAYVANI GIDALARIN ÜRETİMİ VE TÜKETİMİ	283
6. YAĞLARIN ÜRETİMİ VE TÜKETİMİ	293
7. DİĞER GIDA MADDELERİ	301
Sebze ve meyve üretimi ve tüketimi	302
Çay ve kahve tüketiminde karşılaşılan sorunlar	303
Tuz üretimi ve tüketimi	306
Tütün kullanımı ve alkollü içecekler	308

ALTINCI BÖLÜM

GIYİM HARCAMALARINDAKİ GELİŞMELER	311
1. GİRİŞ	311
2. PAMUKLU DOKUMA ÜRETİMİ VE TÜKETİMİ	312
3. YÜNLÜ DOKUMA ÜRETİMİ VE TÜKETİMİ	321
4. SUNİ İPEK, İPEKLI ÜRETİMİ VE TÜKETİMİ	326
5. AYAKKABI ÜRETİMİ VE TÜKETİMİ	327
6. YERLİ MALLAR PAZARLARI VE DOKUMA ÜRETİMİNİN DAĞITILMASI	329

YEDİNCİ BÖLÜM

SAVAŞ DÖNEMİNDE TÜRKİYE'NİN ENERJİ ÜRETİM VE TÜKETİMİNİ YÖNETİMİ	339
1. GİRİŞ	339
2. KÖMÜR ÜRETİMİNİN ARTIRILMASI VE DAĞITIMININ YENİDEN DÜZENLENMESİ İÇİN YAPILANLAR	340
Taş kömürü alanında yaşanan gelişmeler	340
Linyit kömürü üretimi alanında yaşanan gelişmeler	348
3. ODUN VE ODUN KÖMÜRÜ ÜRETİMİ VE KULLANIMI	351
4. TEZEKLE ISINMA ÖNEMİNİ KORUYOR	354
5. PETROL TEDARİKİ VE TÜKETİMİ İLE İLGİLİ GELİŞMELER	355
6. HAVAGAZI FABRİKALARI VE ÜRETİMLERİ	358
7. ELEKTRİK ÜRETİM VE TÜKETİMİNİN GELİŞİMİ	359
8. SON VERİRKEN	361

SEKİZİNCİ BÖLÜM

ULAŞIM KESİMİNİN SAVAŞ KOŞULLARINA UYUMUNDA YAŞANAN GELİŞMELER	363
1. GİRİŞ	363
2. DEMİRYOLLARININ YAPIMINDA VE İŞLETİLMESİNDE YAŞANAN GELİŞMELER	364
3. KARAYOLU ALTYAPISI VE ULAŞIMINDA YAŞANAN GELİŞMELER	372

4. LİMAN VE İSKELE YAPIMIYLA DENİZ TAŞIMACILIĞINDA YAŞANAN GELİŞMELER.....	379
5. HAVAALANLARI YAPIM VE ULAŞIMINDA YAŞANAN GELİŞMELER.....	391
6. SON VERİRKEN.....	394

DOKUZUNCU BÖLÜM

ÜRETİMDE YAŞANAN GELİŞMELER.....	395
1. GİRİŞ.....	395
2. TÜRKİYE, SAVAŞA GİRERKEN MADEN VE SANAYİ PLANLARINI GÖZDEN GEÇİRİYOR.....	396
3. SAVAŞ DÖNEMİNDE MADEN ÜRETİMİNDE GELİŞMELER.....	400
Krom madeni.....	402
Bakır madeni.....	403
Demir madeni.....	405
Kükürt üretimi.....	406
4. SAVAŞ DÖNEMİNDE SANAYİ ÜRETİMİNDE GELİŞMELER.....	408
Çimento üretimi.....	409
Kâğıt üretimi.....	411
Demir ve çelik üretimi.....	412
Kimya sanayii.....	414

ONUNCU BÖLÜM

SONUÇ YERİNE: TOPLUMSAL BİR DEĞERLENDİRME.....	417
1. SAVAŞ DÖNEMİNDE MİLLÎ GELİRİN GELİŞİMİ.....	417
2. SAVAŞ İÇİNDE İZLENEN EKONOMİ POLİTİKALARININ TOPLUMSAL SONUÇLARI.....	425
3. TÜRKİYE'NİN İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA İZLEDİĞİ POLİTİKALAR VE YAPTIĞI UYGULAMALAR KONUSUNDA ORTA BOY DEĞERLENDİRMELER.....	432
DİZİN.....	438

GİRİŞ

İkinci Dünya Savaşı Türkiye'sine ilişkin çalışmamızın ikinci cildinde; fiilen savaşa girmemekle birlikte savaş ekonomisi koşulları içinde yaşamış olan Türkiye'nin yaşadığı ekonomik sorunlar ve bu sorunlar karşısındaki politika arayışları, uygulama sırasında karşılaşılan dirençler ve alınan sonuçlar üzerinde durulacaktır. Beklenilebileceği üzere Türkiye, fiilen savaşa girmiş ve topraklarında savaş yapılmış ülkelere göre savaştan daha az etkilenmiştir. Türkiye'nin bu ülkelerle arasındaki en büyük fark ise, Cumhuriyet'in ilanından savaş çıkıncaya kadar geçen on altı yılda, oldukça kötü durumda olan dünya ekonomik koşulları içinde gerçekleştirdiği birikiminin yok olmamasıdır. Bununla birlikte yine de savaş içinde çok büyük bir orduyu sürekli olarak savaşa hazır tutması nedeniyle, savaşa giren ülkelere benzer bir şekilde, savaş ekonomisinin getirdiği sorunları yaşamıştır.

Savaşın koşulları ekonomi ve devlet ilişkisinin yeniden belirlenmesini gerektiriyor

Dünya savaşlarının sanayileşmiş ulus-devletler arasındaki pazar ve etki alanı bölüşümüyle yakından ilişkili olduğu oldukça iyi bilinmektedir. Bu savaşların, sanayileşmemiş ülkelerin de katılmak durumunda kalmış olması ile birlikte temelde sanayileşmiş ülkeler arasında geçtiği de açıktır. Savaş cephelelerinde iki tarafın askerleri arasında sürdürülse de, *nihai zaferi büyük ölçüde cephe gerisindeki sanayi güçlerinin düzeyi belirlemektedir*. Savaşların sanayi üretimine dayanarak yapılmaya başlanması maliyetleri sürekli olarak artırmış, bu durum da devletleri yapılan büyük harcamalar için kaynak bul-

ma arayışına itmiştir. Daha de ötesi, bir ülkenin savaşa hazırlanması için *üretim, tüketim, ticaret ve istihdam ilişkilerinin yeniden düzenlenmesi* gerekmektedir. Tüm savaş deneyimleri göstermektedir ki bu düzenleme de ancak devletin ekonomiye aktif müdahalesiyle gerçekleşebilmektedir. Yeni koşulların gerektirdiği *yeni dengeler, ancak büyük çabalar ve fedakârlıklar sonucu kurulabilmekte*, bunun için yeni teknolojiler geliştirilmekte, yeni yönetim biçimleri uygulanmakta ve sonunda daha çok üretim yapılmaktadır; ancak unutulmamalı ki tüm bu gayretler toplumların refahına katkıda bulunmak için değil, tahrip etme gücünü artırmak ve karşı tarafı savaş dışı kılmak için yapılmaktadır.

Bir ülkenin savaşa girmesi sırasında *askerî bir seferberliğin yanı sıra iktisadî bir seferberliğin de yapılması* gerekmektedir; iktisadî seferberlik ekonomiyi harp koşullarına uyumlu hâle getirecektir. Devlet, bunu yaparken, silâh altına aldığı vatandaşlarından büyük fedakârlıklar istemesinin yanı sıra, yine aynı nedenlere dayanarak ekonominin tüm aktörlerine ve askere alınmamış yurttaşlarına da pek çok yükümlülük getirme gereğini duyacaktır. Planlı bir devlet müdahalesiyle, bir yandan ordunun büyütülmesi dolayısıyla azalan üretici emeğin yarattığı açık kapatılarak yine büyüyen ordunun artan talebi karşılanmaya çalışılırken, öte yandan savaş koşullarının dış ticarete getirdiği sınırlamalar dolayısıyla ülkenin iç tüketiminin iç üretimle karşılanamayan kesiminin yarattığı açığın kapatılması için önlemler alınması gerekmektedir. Ayrıca büyük bir ordunun savaşa hazır hâle getirilmesi için donatılması, savunma hatlarının inşası, *çok sayıdaki askerî silâh altında tutulması gibi unsurlar devleti yüksek harcamalar yapmak durumunda bırakmaktadır*. Bu harcamaların devletin olağan gelirleriyle karşılanması ise zamanla olanaksız hâle gelmekte ve devlet, *malî dengesini* yeni koşullarda yeniden kurmak için olağanüstü vergiler koymak durumunda kalmaktadır. Bütün bunların bir ekonominin savaş koşullarında gerçekleştirmesi gereken yapısal dönüşümler olduğu söylenebilir ve tabii ki bu kolay bir şey değildir. Savaş ekonomisine giren bir ülkede *yeni bir fiyatlar sistemi, yeni bir vergilendirme yaklaşımı, ekonominin aktörlerinin rollerinin/görevlerinin yeniden tanımlanması ve yeni bir ekonomiye müdahale biçimi* geliştirilmesi gerekmektedir. Bu da genellikle, savaş koşullarında devletin yetkilerinin artırılması ve bundan da öte devlet ve ekonomi ilişkisinin yeniden tanımlanmasını gerektirmektedir.

Ekonomi içinde bir anlamda normal olması gereken dönüşümlerin dışında, patolojik denilebilecek, sistemin yeni koşullara uyumunu zorlaştıracak eğilimler de ortaya çıkmaktadır. Feridun Ergin bu durumu 1943 yılında İstanbul Üniversitesi'nde verdiği doktora tezinde şu şekilde betimlemektedir:¹

1 Feridun Ergin, *Harp Zamanında Devletin Ekonomiye Müdahalesi*, İstanbul, 1943, s. 24.

“Harbin ilk tesirleri geçtikten sonra, iktisadî hayatta zahiri kalkınma temayülleri başgösterir. Depresyon zamanlarında olduğunun aksine, *piyasa faaliyetinde büyük kazançlar belirir. Kalkınma ve refah safhalarında olduğu gibi; eğlence, israf ve hatta dilencilik artar.* İçtimai ahlâk ve zevki selim bozulur. Umumî tehlikenin devam etmesine rağmen, iş hayatında aşırı derecede optimist zihniyet taşıyanlar çoğalır. *Teşebbüs fikri, kazanç hırsı ve spekülasyon inkişaf eder.* Halk kütleleri içinde, kumarbazlık ve keyif verici maddelerin yığılması artar.”

Görünürdeki bu ekonomik canlılık, millî savunmanın yarattığı yüksek talep ve bu yüksek taleple de bağlantılı olarak savaşın finansmanı için Hükümetlerin uygulamak durumunda kaldıkları enflasyonist politikalar dolayısıyla ortaya çıkmaktadır ama beraberinde ulusal refahın ve servetin genişlemesini değil, sosyal hasılanın tahribini getirmektedir: *Yaşanan, bir iktisadî yanılmalıdır;* ve aslında toplum, geçmişteki birikimini yok etmektedir.

Barış ekonomisinden savaş ekonomisine geçen bir ülkenin ekonomisinde bireyden beklentiler önemli ölçüde değişmiştir. Yeni koşullarda bireyden beklenen, menfaatini en yükseğe çıkararak *“ekonomik insan”* olmasından ziyade, toplumsal sorumluluk duygusuyla gerekli fedakârlıkları yapacak bir *“sosyal insan”* olmasıdır. Oysa deneyimler göstermiştir ki bu süreçte insanların tümü böyle bir dönüşümü gösterememekte ve savaşın yarattığı spekülâtif kâr fırsatlarını değerlendiren kişiler ortaya çıkmaktadır. Savaş ekonomisinde talebin çok hızla yükselmesi ve üretimin bu yükselen talebi karşılayacak durumda olmaması dolayısıyla girişimcilerin hiç olmazsa belli bölümü normal dışı bir kârlılıkla çalışmaya başlamakta ve fiili bir tekel niteliği kazanan bu girişimcilerle beraber rekabet de yok olmaktadır. Bu durumda fiyatlardaki artış, talebi frenleyici bir mekanizma gibi çalışmamakta ve bundan dolayı *ters elastikiyet denilen bir durum* söz konusu olmaktadır.

Arzın düşük olduğu durumda bazı kesimlerin elinde bir alım gücü oluşmuşsa, bu kesimler ellerindeki parayı bir an evvel mala çevirmekte, ileride fiyatların daha yükseleceği ümidiyle *stok yapmakta ve bu şekilde arzı daha da azaltarak fiyatın hızla yükselmesine neden olmaktadır.* Savaş döneminde, sulh döneminin muteber tüccarlarının hepsi olmasa da önemli bir kısmı stok yaparak ihtikârcıya dönüşecektir. İhtikâr süreci işlemeye başladığında ise mal darlığı daha da şiddetlenecek, fiyatların artışı hızlanacaktır.² Sonuçta ise fiyat yükselmesine rağmen talep düşmeyecektir; işte buna ters elastikiyet denilmektedir.

Toplumda yaşanan bu tür ekonomik gelişmeler, daha sonra sosyal insan davranışını benimseyen kesimlerce *ekonomik bir krizden çok bir ahlâk krizi*

2 Feridun Ergin, A.g.e., s. 30-34.

olarak görülmeye başlayacak, toplumda bu yeni fırsatları kullanarak yükselen yeni sınıfların ya da “*harp zenginleri*”nin cezalandırılması talepleri ortaya çıkacaktır. Kolay ve bol kazanan ve hesapsız harcayan böyle bir zümrenin varlığı adil ve otoriter bir devlet özlemi yaratacaktır ve eğer böyle bir devlet yoksa ya da devletin yapabildikleri fedakârlık yapmak durumunda kalanların yüreklerini soğutmuyorsa, o zaman, onlar da bu fırsatçıları ironi yardımıyla kamu vicdanında cezalandırma yoluna gidecektir.

Tüm bu anlatılanlar, devletin savaş ekonomisine müdahalesinin gerekliliği üzerinedir. Bu müdahalenin biçimini ve düzeyini ise, müdahaleyi yapan siyasal rejimin ideolojik niteliği ve ekonomisinin gelişmişlik düzeyi belirleyecektir. Belli bir düzeyde gelişmeyi sağlamış ve piyasa kurumu yerine planlamayı koymuş olan SSCB gibi ülkelerde, kurumsal düzeyde yapılacak yeni bir düzenlemeye gerek olmadığı, sadece planlamanın yeni gerçekler göz önünde tutularak yapılması gerektiği söylenebilir. Oysa piyasa ekonomisinin hâkim olduğu bir sistemde sorun daha karmaşıktır; bulunacak çözümlerde piyasaya da belli alanlar bırakmak gerekecektir. Ayrıca bu ülke henüz sanayileşmemiş, ülke içinde ulaşım yapıları gelişmemiş ve iç pazarı tam olarak entegre olmamış bir ülkeyse, devlet müdahalesinin etkili olabilme düzeyinin düşük kalacağı da söylenebilir.

Bir ülkenin savaş sırasındaki üretim gücünün, barış zamanındaki üretim gücüne bağlı olacağı açıktır. Bu geçişin düzgün olması için iki koşul öne çıkar; bunlardan biri barış zamanından savaş zamanında uyumun nasıl sağlanacağı konusunda hazırlıkların bulunması, diğeri ise *üretim için ham madde sağlama sorununun çözülmüş olması* ya da yeterli stokların yapılmış olmasıdır. Bu bakımdan barış döneminde ekonomisini otarşi ilkesine göre geliştirmiş ülkelerin savaş ekonomisine uyum yapması daha kolay olacaktır.

Savaş sonrasında ise yeni bir dönüşüm yaşanacak, üretim faaliyetleri yeneden sivil ihtiyaçlara yönelecek ve üreticiler bir yandan toplumdaki yeni gelir dağılımının (harp zenginleri dahil) ortaya çıkardığı taleplerin karşılanması ve savaş kayıplarının giderilmesi için gerekli üretimi sağlamaya çalışırken, diğer yandan devletler savaş maliyesinin para ve kredi sisteminde yarattığı etkileri tasfiye ederek yeni dengelerini oluşturmaya çalışacaktır. Ancak bu durum savaş öncesine bir geriye dönüşten ziyade, savaş sırasında *olağanüstü koşullarda oluşturulmuş yeni kapasite düzeylerinden, barış koşullarında yeni bir dengeye ulaşmada yararlanılması* olarak düşünülmelidir.

İkinci cildin kurgusu nasıl gelişecek

Savaş ekonomisi içine girmek durumunda kalan bir ülkenin ne tür ekonomik sorunlarla karşılaşacağını, yeni koşullarda ekonomisinin dengesini na-

sıl kurabileceğini, devlet ve ekonomi ilişkisinin nasıl değişeceğini dünya deneyiminden yararlanarak ana çizgileriyle gördük. Bu kitapta Türkiye'nin savaş ekonomisinin anlatısı kurulurken, biraz önce üzerinde durduğumuz genel çerçeveye, on bölüm hâlinde geliştireceğimiz bu anlatıda bize yol gösterici olacaktır.

Birinci bölümde “Savaş Döneminde Devletin Finansmanı ve Türk Parasının Değerindeki Gelişmeler” ele alınacak ve bölüm, temelde savaş döneminde izlenen makro ekonomik politikaların araştırılması ve değerlendirmesi üzerinde duracaktır. “Millî Korunma Yasası'nın Uygulanmasında Yaşananlar” başlığını taşıyan ikinci bölümde, devletin ekonomiye müdahale yetkilerindeki artış ve bu yetkilerin kullanılmasında ortaya çıkan sorunlar ele alınacaktır. “Ekonominin Emek Gereksinmesinin Yeniden Düzenlenmesi” konulu üçüncü bölümde ise, yapılan düzenlemelerin bir kısmı Millî Korunma Kanunu'nun Hükümete verdiği yetkiler üzerinden, bir kısmı ise yeni çıkarılan yasalar üzerinden ele alınacak. Ayrıca bu bölümde yalnız bu tür kurumsal düzenlemeler üstünde durulmayacak, aynı zamanda emeğe yüklenen yüklerin/angaryaların dağılımı ve toplumsal sonuçları da değerlendirilmeye çalışılacaktır ve bu yolla onuncu bölüme de bir hazırlık yapılmış olunacaktır. İkinci cildin dördüncü bölümünü “Savaş Sırasında Dış Ticaretin Gelişmesi” konusu oluşturacaktır; dış ticaretin çok zorlaştığı savaş ortamında, özellikle ihracat ve ithalatın nasıl geliştiğinin bilinmesi, hem paranın değerini hem de mal talep ve sunum dengelerinin nasıl kurulduğunu çözümlenebilmek için önemli bir bilgi hâline gelmektedir.

İkinci cildin dördüncü bölümünden sonraki bölümlerde savaş koşullarında değişik mal ve hizmet gruplarında arz ve talep dengelerinin nasıl yeniden kurulduğu ele alınmaktadır. Bu doğrultuda “Savaş İçinde Beslenmenin Yönetimi” başlıklı beşinci bölümde; hububat, bakliyat, şeker, hayvani gıdalar, yağlar ve diğer gıda maddelerinde arzı artırmak ve tüketimi kısıtlamak için alınan önlemler ayrıntılı olarak anlatılmaktadır. Altıncı bölümde yine aynı mantıkla “Giyim Harcamalarındaki Gelişmeler” anlatılmakta; pamuklu, yünlü dokuma ve ayakkabı üretim ve tüketimi çözümlenmektedir. Yedinci bölüm “Savaş Döneminde Türkiye'nin Enerji Üretim ve Tüketimi Yönetimi” üzerinde durarak; kömür, odun, odun kömürü, tezek, havagazı, elektrik üretimi ve tüketimini ele alarak tüm enerji yelpazesini kapsamaya çalışacaktır. “Ulaşım Kesiminin Savaş Koşullarına Uyumunda Yaşanan Gelişmeler” İkinci cildin sekizinci bölümünü oluşturmakta ve demiryolu, karayolu, denizyolu ve havacılık alanında altyapı ve işletmecilikteki gelişmeleri ele almaktadır. “Üretimde Yaşanan Gelişmeler”i anlatan dokuzuncu bölümde ise daha önceki bölümlerde ele alınmamış olan ve ekonomik ya da stratejik önemi olan maden ve sanayi üretimi üzerinde durulmaktadır.

Son olarak, kitabın sonunu oluşturan onuncu bölüm “*Sonuç Yerine: Toplumsal Bir Değerlendirme*” başlığını taşıyor ve değerlendirmesini üç kısımda geliştiriyor. İlk kısımda, söz konusu dönemde Türkiye’nin millî gelirine ilişkin serilerin bir analizi ile savaş içinde yaşanan ekonomik küçülme ve bu küçülmenin değişik faaliyet kolları arasındaki farklılaşması verilirken, ikinci kısımda, yaşanan uyum süreci içinde toplumun kazanan ve kaybeden kesimleri ıkarsanmaya çalışılıyor. Son olarak üçüncü kısımda ise yaşanan bu karmaşık uyum süreci konusunda birtakım değerlendirme ltleri ortaya konulmakta ve bu ölçütlerle birlikte sürece ilişkin orta boy yargılar geliştirilmektedir.

SAVAŞ DÖNEMİNDE DEVLETİN FİNANSMANI VE TÜRK PARASININ DEĞERİNDEKİ GELİŞMELER

1. GİRİŞ

Cumhuriyet Hükümetleri, 1929'da yaşanan büyük ekonomik bunalım sonrasında Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası'nın kurulmasıyla ve açık vermeyen bir bütçe politikasının izlenmesiyle Türk parasının değerini önemli ölçüde sabit tutmayı başararak Türk parasına saygınlık kazandırmışlardı.

Oldukça muhafazakâr nitelikli bu bütçe politikasıyla, bütçe, her yıl az da olsa bir fazla veriyordu. Bu süreçte sadece Celal Bayar'ın başbakanlık döneminde hazırlanan 1938 bütçesi küçük bir açık vermişti ve bir bakıma bu açık, yeni bir bütçe politikasına geçişin başlangıcı olarak da görülebilirdi. Belki Celal Bayar'ın başbakanlık dönemi uzasaydı daha aktif bir bütçe politikasının yerleşmesi bile beklenebilirdi. Celal Bayar'ın İttihat ve Terakki geçmişi ve daha sonraki yıllardaki Demokrat Parti uygulamaları, böyle bir beklentiyi haklı gösterebilir. Ancak Celal Bayar, İnönü'nün Cumhurbaşkanı olmasından kısa bir süre sonra başbakanlığı Dr.Refik Saydam'a devretmiştir ve yeni başbakan, bütçe konusunda İnönü döneminin politika çizgisini izlemek istemiş, ancak içine girilen siyasal

Dr. Refik Saydam.

koşullar büyük belirsizlik taşımakta olduğu için böyle bir politikanın izlenmesini olanaksız hâle gelmiştir. Bu belirsizlik içinde de yıllık bütçeler, daha süreleri dolmadığı halde, yönetime yol gösteren araçlar olma niteliğini büyük ölçüde kaybediyordu.

Birinci ciltte gördüğümüz üzere İkinci Dünya Savaşı sürecinde Türk Hükümeti'nin karşılaştığı temel belirsizlik, savaşın sonucuna ilişkin görüş değişikliklerinden ziyade, savaşın gelişimi içinde Türkiye'ye yönelen tehdidin niteliğinde ve yoğunluğunda oldukça sık yaşanan değişikliklerden kaynaklanıyordu. Bu tehditler altında Türkiye'nin bir taraf seçmesine rağmen *savaş dışı kalabilmesi ise büyük bir ordu gücünü mobilize edebilmesine bağlıydı*. Bu koşullarda devletin karşılaştığı zorluk, sadece bu büyük orduyu besleyerek savaşa hazır halde tutabilmek için olağanüstü gelir kaynakları bulması ve bu şekilde malî dengesini gerçekleştirebilmesiyle sınırlı değildir; aynı zamanda, ilk sayfalarda da belirttiğimiz gibi ordunun büyütülmesiyle birlikte büyük miktarlarda işgücünün üretim alanından çekilerek tüketici hâle getirilmesi de ciddi bir sıkıntı yaratmakta ve *Hükümet ülkedeki üretim tüketim dengesini yeniden kurmak durumunda kalmaktadır*. Her an başarısızlıkla karşılaşma riskine açık olan bu sorunun kolayca çözülebilecek bir sorun olmadığı açıktır ve savaş koşullarında içine girilen yeni dış ticaret ilişkileri, bu dengenin kurulmasını daha da zorlaştırmaktadır.

Bu durumda Hükümet, bu koşullara uygun bir malî politika uygulayabilmek için bir yandan *yeni malî politika araçları geliştirirken*, diğer yandan bütçe süreçlerinde yeni esneklikler yaratmak durumunda kalıyordu. Bu gelişmeleri ortaya koymaya çalışacağımız bu bölümde ilk olarak; 1938-1947 yılları arasında, devletin harcama kalıbı ve hızındaki değişmelere ve bu değişmeler içinde millî savunma harcamalarının artışının payına açıklık kazandırılacaktır. İkinci olarak *bu harcama temposunun bütçe süreçlerinde ne tür bozulmalar yarattığı* ve bu bozulmaların giderilmesi için ne tür önlemler geliştirildiği araştırılacaktır. Söz konusu olan harcama artışlarını karşılayacak kaynakları yaratmak için Hükümet'in başvurduğu olağanüstü vergiler koyma, dış ve iç istikrazda bulunma ve nihayet devletin para basma ve enflasyondan yararlanma yollarının her biri üzerinde ayrıntılı olarak durulacaktır.

Bu bölümün son kısmında ise, bütçe sürecinde yaşanan gelişmelerin ekonomik göstergelere, özellikle de fiyatlara nasıl yansdığı araştırılacak ve bunların toplumsal etkileri yorumlanacaktır.

2. SAVAŞ DÖNEMİNDE DEVLET HARCAMALARININ GELİŞİMİ

Savaş dönemini içine alan 1938-1947 yılları arasında devletin harcamalarındaki değişmeler Tablo 1.1'de görülmektedir. Bu tablodaki sayılar bütçe kesin